

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

Скребець В. О. (Чернігів, Україна)

У статті аналізуються різні показники сучасного стану та визначаються на їх основі пріоритетні напрями розвитку екологічної психології в Україні

Ключові слова: *екологічна свідомість, екологічна психологія, наукова термінологія*

Екологічна психологія розвивається в Україні протягом останніх 10-12 років. Потужним поштовхом і соціальним замовленням на неї стала ситуація психологічних наслідків Чорнобильської екологічної катастрофи, невпинне погіршення екології, актуальність дисципліни у підготовці різнопрофільних фахівців за навчальними планами вищих навчальних закладів освіти.

За цей час українська наука і практика одержала нову генерацію дослідників – екопсихологів, визначилася з предметом досліджень раніше не опрацьованої психологічної реальності, дійшла розуміння самостійності даного наукового напрямку. Проведена у 2003 році перша науково-практична конференція і збірка наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України в рубриці „Екологічна психологія” [1], засвідчують факт становлення й розвитку цієї сфери знання в Україні.

Ми розуміємо, що збірка публікацій у вказаному випуску наукових праць не вичерпує усієї ємності екопсихологічних розробок вітчизняної науки і практики, проте, з нашого погляду, цей випуск може слугувати певним індикатором сучасного стану справ у галузі. Тому для змістовного його з’ясування виконаємо контент-аналіз публікацій збірника.

Варто зразу зауважити, що із 65 надрукованих робіт вітчизняних авторів (7 робіт – російських і білоруських фахівців ми не будемо враховувати у кількісних показниках, використовуючи їх ідеї лише у якісних аналізах) 57% виконані докторами і кандидатами наук (переважно психологічних, хоча є і медичний та педагогічний профілі), решта 43% представлені науковими початківцями – аспірантами, науковими кореспондентами, спеціалістами, викладачами, асистентами (табл. 1). Сам факт масштабної залученості молоді дає надію на перспективність розвитку наукового напрямку екологічної психології.

Таблиця 1.

Представництво фахівців України, які працюють у сфері ЕП
(за опублікованими матеріалами I Міжнародної конференції з
проблем ЕП, 2003 рік)

№ п/п	Різновид критерію	Абсолютна кількість	У процентному виразі	
За рівнем професійної кваліфікації				
1.	доктори наук (всі доктори психологічних наук)	4	6,2	57%
2.	кандидати наук + наукові співробітники (с.н.с. і м.н.с.)	30	46,2	
3.	докторанти (мають ступінь кандидата наук)	3	4,6	
4.	аспіранти	9	13,8	43%
5.	наукові кореспонденти	5	7,7	
6.	спеціалісти, викладачі, асистенти	14	21,5	
За сферою соціальної практики (основним місцем роботи)				
1.	науково-дослідницькі інститути	32	49,2	
2.	академічні інститути та університети	27	41,6	
3.	науково-прикладні установи	3	4,6	
4.	організації та установи практичного спрямування	3	4,6	
За регіональним критерієм (місцем проживання)				
1.	центральний регіон України	44	67,7	
2.	південний регіон України	7	10,8	
3.	північний регіон України	5	7,7	
4.	східний регіон України	9	13,8	
5.	західний регіон України	0	0	

Україна регіонально неоднорідна в соціально-економічному і виробничому комплексі, багатобарвна вона й в еколого-географічному плані: від лісостепу центральних областей, гористості західних і полісся північних областей до степової зони з індустріальною інфраструктурою східних. Проте екопсихологічні дослідження здебільшого концентруються в центральних установах і закладах країни – близько 70%, східні регіони дали близько 14% екопсихологічних публікацій, південний і північний регіони незначно відрізняються – 11% і 8% відповідно, але жодної публікації не

надійшло з західних областей України. Можливо наші колеги там недостатньо чи несвоєчасно були поінформовані, адже в західних областях, як на нашу думку, є досить серйозний нерозкритий потенціал екологічних психологів.

Близько половини (49,2%) екопсихологічних досліджень виконано в науково-дослідних інститутах (переважно в інституті психології, директор С.Д. Максименко), дещо менше (41,6%) – в академічних інститутах та університетах і дуже мало в практичних та відомчих установах і організаціях (близько 10%). Відсутні роботи від спеціалістів практичної психології та соціальної роботи в системі освіти, де налічується близько 8 тисяч фахівців-психологів. При цілеспрямованій роботі це – надзвичайно потужний потенціал екопсихологічних кадрів.

Сьогодні вже можна говорити про таку спрямовану організаційну й координаційну роботу з посилення та активізації еколого-психологічних розробок, адже екопсихологічна теорія і дослідницька практика у цій сфері наукового знання, як кажуть, набула свого обличчя. Глянемо на це предметно.

Відомо, що зародження й розвиток будь-якої наукової сфери починається з накопичування феноменології, на підставі якої здійснюється теоретичне узагальнення фактів і явищ та згодом виростає власна методологія. Наукові узагальнення, методологічні конструкції, теорії і концепції потребують окрім загальних для науки ще й спеціальних термінів і понять. Останні в робочому порядку напрацьовувалися ще на етапі збору первинної інформації та феноменології, тепер вони уточнюються, деь переглядаються, вдосконалюються.

Треба сказати, що перший етап нашими науковцями пройдено, і на сьогодні хоч і продовжує накопичуватися фактичний матеріал, але все наполегливіше розробляються теоретичні (35,4%) і методологічні проблеми екологічної психології (10,8%) (табл. 2).

Таблиця 2.

Кількісний аналіз у розробці екопсихологічних проблем та характеру їх наукового опрацювання³

	Ключові поняття контент-аналізу	Кількісний аналіз (%)	Ранг
0	методологія екологічної психології	10,8	5

³ Примітка. Деякі роботи мають виразливо змішаний характер, скажімо: екологічна свідомість і адаптація, або описово-постановчий характер дослідження.

	середовище як детермінанта психічних впливів	30,8	2
	екологічна свідомість	49,2	1
	психічні процеси в екопсихологічному контексті	10,8	5
	психічні стани під впливом екологічних чинників	16,9	3
	внутрішньоособистісні залежності і впливи (інтрапсихічні явища)	10,8	5
	міжособистісні взаємодії і впливи (інтерпсихічні явища)	3,1	7
	екстремальні ситуації і катастрофи	12,3	4
	технології формування і корекції	16,9	3
	адаптація до змінених умов існування	6,2	6
характер роботи	теоретично-аналітичний	35,4	1
	описовий (огляд викладення попередніх досліджень)	20,0	3
	постановчий (обґрунтування проблеми)	12,3	4
	експериментальні дослідження	33,8	2

Провідне місце в опрацюванні фактографічного матеріалу належить екологічній свідомості (49,2% робіт від загальної їх кількості) та екопсихологічній тематиці середовища, як однієї з найвагоміших детермінант психологічних впливів на людину (30,8%). У полі зору українських психологів знаходяться також психічні стани, що виникають під впливом екологічних чинників (16,9%) та психічні процеси в екопсихологічному контексті (10,8%). Продовжує слугувати своєю дослідницькою моделлю ситуація наслідків Чорнобильської техногенної катастрофи у розробці проблем екстремальних ситуацій та вточненню і доповненню уявлень про посттравматичні дистресові явища психіки у роботах 12,3% авторів. Адаптація до змінених умов існування викликає увагу 6,2% дослідників.

Спроби перейти від загальнотеоретичних питань і проблем екологічної психології до практичного їх застосування спостерігаються у 16,9% роботах, де напрацьовуються технології формування і корекції екологічної свідомості та психічних станів.

Порівняно новим явищем у дослідженнях екопсихологічної тематики є поява робіт, що вивчають екологічні впливи в інтраіндивідуальному (10,8%) та інтеріндивідуальному плані (3,1%).

Теоретичні та емпірично-експериментальні роботи кількісно приблизно зрівноважені (майже кожна третя робота є або теоретичною, або експериментальною, див. табл.2), правда, з деякою перевагою аналітико-теоретичних (35,4%), які, здебільшого, узагальнюють авторські попередні дослідження і спостереження. Варто зауважити, що появляється досить багато описових (кожна 5-та робота - 20%) та постановчих (12,3%) робіт, що вказує на творчу пошукову, пілотажну активність українських екологічних психологів.

Звертає на себе увагу експериментальна база екопсихологічних досліджень (табл. 3). Попередньо готового діагностичного інструментарю для розпізнавання нової психічної реальності (екологічної в психології) ще 10 років тому не було. Тому й тепер у 55% діагностичних процедур зберігається звернення до традиційних психодіагностичних методів, що використовуються в загальній та соціальній педагогічній, віковій, інших сталих розділах психології. 40% робіт використовують адресно і спеціально розроблені авторами анкети, опитувальники, інтерв'ю, тематичні бесіди тощо. Але значна частина авторів (25%) запобігає до розроблених останнім часом вітчизняними і російськими екопсихологами спеціальних тестів, або вдається до конструювання власних. Це хороша ініціатива, але їй треба супроводжувати процедурами валідації.

Таблиця 3.

Експериментальні методи і контингент екопсихологічних досліджень

Методи дослідження * n _{експ.роб.} = 22	Процентний їх вираз	Контингент обстежених в ЕП дослідженнях			
		учнівська молодь	студенти	дорослі люди	Співвідношення

* Методи діагностики здебільшого застосовуються у комбінаціях

					учнів до студентів	учнів до дорослих	студентів до дорослих	середній
Традиційні, що використо-вуються в загальній, віковій, соціальній та інших сферах психологічної науки і практики	55,0	3266	553	376	6:1	9:1	1,5:1	5,5
Адресно розроблені анкети, опитувальники, інтерв'ю	40,0							
Спеціальні екопсихологічні методи, створені, у тому числі автором, тести	25,0							

Традиційно ми вивчаємо явища психіки, у тому числі й екологічного її спрямування, на учнях і студентах. Мало виходимо на широку аудиторію дорослого населення, і ще менше вивчаємо буденну свідомість масового побутового вжитку. Якщо співставити кількісні показники (табл. 3), то учнів (звичайно різних вікових категорій) ми залучаємо до екопсихологічних досліджень у якості випробовуваних у 6 разів частіше, ніж студентів, і майже в 9 разів більше, ніж дорослих. Носіями нашого екопсихологічного знання, таким чином, стають діти шкільного віку у п'яти з половиною-кратній перевазі у порівнянні з іншими віковими групами населення. Як би не створити нам суто дитячу екопсихологію.

На особливу увагу нашого аналізу заслуговує методологія екопсихологічних досліджень. Таких робіт, які мають те чи інше відношення до методології екологічної психології у збірці наукових праць, що аналізується, виявилось 7 (10,8%).

За словами Г.П. Щедровицького, відомого російського теоретика психологічної науки, методологом дослідник стає тільки тому, що змушений об'єктом своєї діяльності, свого аналізу зробити вже

існуючі наукові теорії, системи наук для того, щоб в результаті цього вивчення створити певну нову систему науки, яка влаштувала б його у вирішенні поставлених практичних задач [5, с. 49]. Методологія, за визначенням, – є система принципів і способів побудови теоретичної і практичної діяльності, вчення про цю систему, філософська рефлексія різних форм і нормативів логічно правильних доказових способів одержання значимих результатів [2]. Методологія в екологічній психології має визначати філософію у логіці розуміння та пояснення явищ психіки стосовно їх екологічного спрямування, знаходити способи вирішення проблеми переведення „знаємого” в особистісне, значиме, дійове і доцільне як для людини, так і для природи, довкілля в цілому.

У цьому відношенні цікавою є робота Я.М. Моргунової, у якій проводиться теоретичний аналіз підходів зарубіжних авторів до предмету і змісту екологічної свідомості, ставиться питання про чіткість у визначенні предмета екологічної психології. С.Г. Москвичов вказує на усвідомлення людиною власного місця в екобіоценозі як його структурного елементу, необхідність психологічного аналізу діяльності природокористування і природоохоронної діяльності. Я.А. Гавриленко звертає увагу на особистісно-ситуативну залежність людської поведінки, а О.В. Рудоміно-Дусятська експериментально вивчає компліцитність (за нашою термінологією – В.С.) екологічної свідомості через зв'язок екологічних уявлень з особистісними рисами людей у залежності від антропоцентричності, природоцентричності чи екоцентричності їх екоціннісних орієнтацій. Все це зводиться до пошуку принципів подолання антропоцентричного підходу у відношенні природного довкілля.

Ю.М. Швалб заперечує таку постановку питання і пропонує говорити про подолання не антропоцентризму, що є утопічним для цивілізації, а антропологічного егоцентризму, де парадигмальна установка на використання має бути заміненою парадигмою „раціонального природокористування”. Воно стане таким за умови створення (розвитку і формування) відповідних форм і способів взаємодії людини з оточуючим середовищем. На думку Ю.М. Швалба, доцільно визначати „поняття оточуючого середовища як системи умов існування, які безпосередньо впливають на способи організації життєдіяльності людей” [4, с. 430-431]. Людину Ю.М. Швалб розглядає в єдиній системі антропо-біо-соціогенезу. Тому об'єктом екопсихологічних досліджень за Швалбом мають стати гармонійні, внутрішньо узгоджені „форми і способи організації оточуючого

середовища людиною”, саме туди і мають зводитися зусилля і пошуки екологічних психологів.

З нашого погляду те, що Ю.М. Швалб визначає у якості об’єкта екопсихологічних досліджень має стати провідною метою прикладної екологічної психології, об’єктом же науки екопсихології варто вважати переживання впливів і взаємовідношення людини з довкіллям [3], хоча це не умаляє методологічного значення ідей Ю.М. Швалба.

Отже, як слідує з попередньо сказаного, найактивніше досліджується сучасними українськими екопсихологами екологічна свідомість. Змістовно екологічна свідомість вивчається стосовно: екофілософії суб’єктивного образу світу (М.М. Заброцький, Г.В. Довбах, Ю.М. Ільїна, О.С. Килимник, Л.О. Кияшко, С.І. Красний (буденна свідомість), Г.В. Куценко та ін.); формування й розвитку форм прояву екологічної свідомості (О.Л. Вернік, А.М. Львовичкіна, С.П. Люблянська, М.М. Ляшенко, О.С. Мамешина, О.М. Паламарчук, В.І. Панченко, В.О. Скребець та ін.); саморефлексії несприятливих та небезпечних впливів (О.Ю. Булгакова – паління та наркотики, Л.А. Варава – ВІЛ-інфекція, Н.Д. Володарська – вади фізичного та психічного розвитку); адаптації екологічної свідомості до змінених або екстремальних умов існування (Н.Д. Володимирська – адаптація у дітей з вадами розвитку, Е.В. Кіричевська – агресивність в наслідках катастрофи, Мадяр Стефан-Арпад, Є.В. Моїсєєнко, Г.П. Міліневський – в умовах антарктичної експедиції, В.О. Скребець, С.І. Яковенко – в умовах наслідків Чорнобильської катастрофи).

Варто особливо відмітити як позитивне явище в розвитку української екологічної психології, що дослідники, працюючи над проблемами екологічної свідомості чи психічних станів, які виникають під впливом екологічних чинників, ведуть пошуки і застосовують та випробовують методи і засоби підтримки, психологічної корекції. Це – роботи Н.Д. Володимирської – з дітьми, які мають вади розвитку, М.Б. Коробіциної – реабілітаційна психологія для ліквідаторів, А.М. Львовичкіної – екопсихологічні тренінги для студентів, Мадяр Стефан-Арпада – поліхроматична колірна підтримка адаптаційних функціональних станів полярників, О.С. Мамешиної – аудіовізуальні технології впливу на формування екологічної свідомості, І.О. Ратушного – тренінгова підтримка психогеронтологічних змін, Н.М. Тимофєєвої – засоби метафоризації екологічних сенсів та залучення за їх допомогою особистісних переживань.

Середовище, як екопсихологічний фактор впливу, вивчається українськими спеціалістами й науковцями переважно з трьох позицій: у теоретичній площині (Ю.М. Швалб, С.І. Яковенко, Я.А. Гавриленко,

Я.О.Гошовський, Т.В.Ткач), у площині впливу освітянського середовища (І.І.Бондаренко, О.А.Драган, П.В.Лушин, З.А.Ржевська, А.С.Полякова, Н.А.Шевченко, Н.Ф.Шевченко, Л.С.Яковицька) та інформаційного впливу на людину (О.М.Гарнець, Н.І.Череповецька).

Дослідженнями середовища обговорюються його складові та співвідношення у взаємодіях людини і довкілля, деприваційні впливи довкілля на розвиток особистості, аналізується соціальне середовище, як категорія впливу і цілісної єдності у сутності людського буття.

Освітянське середовище розглядається у впливах на формування світогляду спеціалістів, естетичний розвиток, ситуативне опосередкування мотивації учіння, де альтернативно пропонується смислова, орієнтована на перспективу, детермінація психічних новоутворень школярів, а також вивчаються негативні емоційні зміни під впливом соціального середовища школи, стан здоров'я учасників шкільно-педагогічної практики, професійна свідомість в опосередкуваннях освітянським середовищем.

Інформаційна складова життєвого середовища здебільшого цікавить дослідників з боку комп'ютерних інформаційних технологій і всесвітньої мережі „Інтернет”, ставиться питання про психологічну безпеку і захищеність свідомості від комунікативних впливів та інформаційних маніпулювань, зокрема з боку візуальної реклами.

Таким чином, у наукових розробках української екологічної психології опрацьовуються досить вагомні аспекти даної проблематики: питання теорії і методології екологічної психології, екологічної свідомості, середовища, психічні процеси і стани в екопсихологічному контексті, наслідки Чорнобильської катастрофи, інтер- та інтраіндивідуальні впливи. Цікавими і плідними є розробки психометричних і діагностичних методів екопсихологічних досліджень.

Зрозуміло, що межами однієї статті ретельно розглянути всі наробки у розвитку галузі неможливо, проте, слід зупинитися і на певних зауваженнях та перспективних питаннях.

1. Сьогодні проглядається нечіткість і навіть розмитість меж у визначеннях предмету і об'єкту екопсихологічних досліджень. Нерідко екопсихологічний зміст підмінюється загально- чи соціально-психологічним, набуває сенсу вікової чи педагогічної психології, втрачаючи власне екопсихологічний контекст. Певно, що таку недиференційованість можна пояснити „хворобою росту”, початковою стадією розвитку цієї галузі знань в цілому.

2. Спостерігається невизначеність, різнобій, нечіткість, іноді некоректність у застосуванні термінів („піддослідний”,

„випробуваний”, „досліджуваний” замість „випробовуваний” (за аналогією з російським „испытваемый”), або свідомість – у одних авторів „повсякденна” (Г.В. Куценко), у інших „буденна” (В.О.Скребець), зустрічається „побутова” і т.ін.. По аналогії з російською транскрипцією для „обыденного сознания”, певно, більш доречною словоформою буде термін „буденна свідомість”). Варто зауважити і стосовно понять. Ми використовуємо відомі або вводимо нові поняття не визначаючи їх, тим самим породжуємо амбівалентність у їх розумінні і тлумаченні, або ж викликаємо силнологічні суперечності, наприклад „екологічне і неекологічне середовище”. Середовище уже передбачає його екологічність, інша справа – його екологічна адекватність стосовно чогось. У того ж автора ми знаходимо фразу „... наукові, ненаукові і навіть антинаукові уявлення... досить мирно уживаються між собою”. Це викликає здивування, адже фраза бездоказова.

Тому перспективними і пріоритетними слід вважати методологічні розробки проблем екологічної психології за предметом і об'єктом її досліджень, пошук власних пояснювальних принципів, термінів і понять, чіткість у визначенні поняттєвого апарату екологічної психології, приведення його до однойменного вжитку, закріплення термінів за конкретними категоріями чи поняттями.

3. Сутнісно у теперішніх екопсихологічних дослідженнях ми здебільшого констатуємо, фіксуємо, висвітлюємо, фокусуємо ті чи інші факти, але мало їх пояснюємо, не розкриваємо механізми, не тлумачимо їх навіть гіпотетично. З іншого боку, ми ще мало виходимо на вивчення найбільш представницької масової буденної свідомості дорослих людей, розуміння психології пересічних громадян поза усілякими життєвими подіями, катастрофами, екстремальними ситуаціями. Появляються у нас паростки досліджень у сфері інтер- та інтраіндивідуальних взаємовпливів, але їх мало. Зовсім не вивчаються у цьому відношенні масовидні явища екопсихологічної дійсності, екологічна психологія натовпу, політичних агітацій, масштабних державних заходів, суспільного руху патріотичних ідей та умонастроїв тощо. Екологічна психологія – не лабораторна наука, вона має більш сміливо виходити на арену суспільного життя.

Література

1. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К., 2003. - Т. 7. - Ч. 1. - 469 с.
2. Краткий психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. - М.: Политиздат, 1985. - 431 с.

3. Скребець В.О. Екологічна психологія: Навч. посібник. - К.: МАУП, 1998. - 144 с.
4. Швалб Ю.М. К проблеме определения экпсихологических систем // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К., 2003. - Т. 7. - Ч. 1. - С. 426-433
5. Щедровицкий Г.П. Начала системно-структурного исследования взаимоотношений в малых группах. Курс лекций / Из архива Г.П. Щедровицкого. - М., 1999. - Т. 3. - 352 с.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЕРЕДОВИЩА ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Смутьсон М.Л. (Київ, Україна)

У статті проведений психологічний аналіз середовища дистанційного навчання. Обґрунтовані вимоги інтерактивності, динамічності, подієвості, потенційності при проектуванні комплексного розподіленого середовища дистанційного навчання.

Ключові слова: *дистанційне навчання, навчальне середовище, інтернет-середовище.*

Початок ХХІ століття пов'язаний з тектонічними парадигмальними змінами в багатьох напрямках психологічної науки. Так, розгляд найрізноманітніших середовищ, у тому числі просторово-предметних, в контексті екологічної психології надав нового імпульсу дослідженням в галузі психології навчання, зокрема, були створені продуктивні концепції освітніх та навчальних, тренінгових середовищ [1, 3, 12, 13, 14, 15].

Проектування навчальних середовищ (освітніх, власне навчальних, комп'ютерних тощо) сьогодні слушно тлумачать як новітню психолого-педагогічну технологію. Навчальне середовище протиставляють іншим системам навчання, які не породжують постійний часово-просторовий потік навчальних впливів і в яких не підтримується безперервний емоційний та інтелектуальний зв'язок з учнем, або, найчастіше, групою учнів. Прихильники аналізованого підходу посилаються на широко відоме парадоксальне висловлювання К.Роджерса про те, що не можна нікого нічого навчити, а можна лише створити відповідне (певне?) середовище [8].

Факторами навчального середовища звичайно вважають соціальне, культурне, професійне і фізичне оточення, а його інтегральними характеристиками – динаміку середовища як міру його змінності, а